

Türk Kültürü

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
YIL 50 YENİ SERİ CİLT V SAYI 2

2012/2

50. Yıl

Ankara <Güz> 2012

ETNOGRAFIK VERILERDE KADIM TÜRK TANRIÇASI – UMAY*

L. P. POTAPOV
(Çeviren) Atilla BAĞCI

Sovyet tarih bilimi eski Türklerin VI-VIII. asırlar dönemi tarihine karşı olan değişmeyen ilgisini göstermektedir. Bu dönem Sibiryâ, Kazakistan, Orta Asya, Volga Boyu, Kuzey Kafkasya'nın ve diğer bölgelerin Türk dilli halklarının tarihleri için fevkalade önemlidir.

Bu problemin araştırılmasına şarkiyat bilimcileri dışında (tarihçiler ve filologlar) arkeologlar, antropologlar ve etnografların da dahil olmasıyla bu ilginin derecesini anlamak mümkündür.

Bu çalışma, kadim Türklerin, etnografik veriler ışığında dini inançlarını öğrenme denemesidir; ayrıca SSCB'nin çağdaş Türk dilli halklarının etnogenezi için bu materyallerin kaynak bilimi önemini bir kez daha teyit etmektedir.

Eski Türklerin dini inanışları şaşırtıcı şekilde durağanlığa sahiptir, bu da benim dikkatimi çeken bir noktadır.

Kadim Türklerde “yüksek tanrı” olarak kökleriyle Hun dönemine uzanan “Tengri-Gökyüzü” kabul edilir, ona tapınılırdı. Kadim Türkler, Tengri'ye özel dua (ayin) icra ederlerdi. Daha yakın zamana değin aynı kelimeyi kullanarak Şamanist-Alтайlılar, Tuvinler, Kaçınler, Beltirler ve Sayano-Alтай yaylalarının diğer halkları da “Gökyüzünü” yüksek Tanrılar sayarlardı. Daha yakın geçmişe kadar onlardan bazıları Gökyüzüne özel tapınma ayinleri, duaları icra etmişlerdir.

Kadim Türklerin Yer-Sub, yani Yer-Su Tanrısına da tapındıkları çok iyi bilinmektedir. Bu tanrıya saygı duyma, Şamanist Alтайlılar ve Tuvinlerde öğrenilmiş ve tasvir edilmiştir. Aynı şekilde Kaçınler, Sagaylar, Şorlar ve hatta uzun asırlardır Müslüman olmalarına rağmen çağdaş Kırgızlarda (“Jer-Suu”) bilinmektedir. Kadim Türklerde dağlara tapınma karakteristiktir ve Alтайlılar, Tuvinler, Hakaslar, Şorlar ve diğerlerinde çok yaygındır. Tuvinlerde kutsal dağlar “Idık” (Hakaslarda – “Izık”), kadim Türklerin runik yazıtlarında da tespit edilmiştir. Bu makale sınırları içerisinde kadim ve çağdaş Alтайlılar veya Tuvinler tarafından bahse konu ve diğer tanrılara saygı duymaları, onlara ev hayvanlarını kurban sunumu hakkında mümkün olduğunca geniş ölçekli mukayeseli materyaller sunma imkanına sahip değilim. Böyle paralellikleri yansıtan dini inanışın genişliği hakkında bilgi verecek bir faktörle karşılaştım. Özellikle kadim Türklerin gömü gelenekleri Şamanist-Tuvinler, Alтайlılar, Hakaslarla kıyaslandığında dikkat çekicidir. Bu mesele yakın geçmişte özel bir çalışmada incelenmiştir; ben bu

araştırmaya dayanarak ona özel olarak eğileceğim.

Bilindiği üzere eski Türkler, ölüleri taş setlerle hazırlanan kurganlar altına gömerler, çeşitli eşyalarla ölüyü donatırlar ve aynı şekilde atını da onunla birlikte gömerlerdi. Bu gelenek Sayano-Altay'da sadece yazılı kaynaklarla değil, eski Türklerin gömülerine ait arkeolojik materyallerle de tespit edilmiştir. Daha yakın zamana değin Tuvınler, Hakaslar ve Altaylılar da ölülerini bu şekilde gömmüşlerdir; aynı şekilde ölü ile birlikte mezara koydukları muhtelif eşyaları ve atını da gömmüşler, onlardan büyük çoğunluğu kadim Türklerin gömdükleri eşyalarla o kadar benzemektedir ki, onları ayırt etmek mümkün değildir.

Gömmü geleneklerinin elementleri şaşırtıcı şekilde ortak terminolojisini de korumuştur. Örneğin, eski Türkler ölü için ritüel ağıtlarla kendine zarar verirlerdi (saçlarını yolmak, yüzünü cırmalayarak yırtmak vb.). Kül Tigin anıtı üzerinde eski Türklerde ritüel ölü ağıtları görülmekte, bunu da "sıgıt" veya "yug" terimiyle ifade etmekteydiler. Bu terimler aynı anlamla ölü için ritüel ağıtları bilen Altay Teleütlerinde de muhafaza olmuştur. Teleütlerde ölü için yakılan ağıtlar "sıgıt", ağıtçılar ise "sıgıtçı" diye adlandırılmaktadır. Hatta Teleütlerde ölülerin arkalarından gözyaşı döküp, ağıtlar yakan özel "uzman-profesyoneller" vardı. Çağdaş folklorcular tarafından, Teleüt folklorunun özel bir türü olan özel ağıt metinleri derlenmiştir. Bunun yanında Teleütlerde "ıg" (Tuvınlerde –"İgla") terimi de mevcuttur ve ölü için ritüel "müşterek ağıt" anlamına gelmektedir.

Yine alamet ve inanışlar kategorisine ait başka bir örnek de şaşırtıcı şekilde benzerdir. Yazılı kaynaklar Türk Kağanı Şabolio döneminde av esnasında yurtun (çadır) yandığı, bunun da tam olarak kötü alametlerin etkisi altında olduğunu anlatır. Çağdaş Altaylılar ve Tuvınlerde bu inanışın aynısını tespit ettim; eğer av sırasında çadır veya baraka yanarsa, bu uğursuzluk getirir. Bundan dolayı avcılar hemen avı keserler, dağın veya avlandıkları yerin ruhuna kurban sunarlar ve eve dönerler.

Bunlar da kadim Türklerde olan benzer materyallerin Sayano-Altay'ın çağdaş Türkdilli halklarında da olduğunu teyit etmektedir. Bu metod eski Türklerin dini inançları hakkındaki zayıf ve bölük pörçük yazılı kaynakların özellikleri ve anlaşılabilmesi mümkün perspektiflerinden biridir. W.Bartold kendi döneminde kadim Türk runik yazmalarının tarihi anlamlarını açıklayarak, o yazmalarda var olan dini kültler ve gelenekler hakkında şunları yazmaktadır: "Bu geleneklerin hepsi güncel yaşamda yüksek tanrıları çağırmakta daha önemliydi, fakat söylendiği gibi, günlük yaşantı bizim kitabelerin objesini oluşturmamışlardır. Şamanlar bir kez bile adlandırılmamışlar... Yegane istisna olan kadın tanrıça Umay (Çocukların koruyucusu, su ruhu) haricinde, halkın tapındığı ruhların adları zikredilmemektedir."

W.Bartold, Orhon runik yazıtlarında sadece tanrıça Umay'ın zikredildiği hususunda pek de doğru değildir.

Araştırmaya doğrudan başvurarak, Umay terimini V.Radloff tarafından kadim

Türk runik metinlerinde (Kül Tigin anıtı) ilk yayımında “koruyucu-tanrıça” olarak çevrildiğini hatırlıyorum. Radloff, bu terimi eski terimler sözlüğünde “kandın tanrı” şeklinde açıklamış, hem de bu terimin anlamını Şorlarda çocukların koruyucusu ruhun ve ölünün ruhuna refakat eden ruhun adı olarak çevirmiştir. Aynı yayımda Radloff, “Umay” terimini, birkez daha bu kelimenin yer aldığı Yenisey yazmalarından mezar taşlarından birinde erkek adı anlamında kullanıldığını yer vermiştir. Eski Türk yazıtlarının ikinci baskısında V.Radloff, “Umay” terimini (Tonyukuk anıtı) sadece tanrıçanın adı olarak tasvir etmektedir. Nihayet bu yazıtların son baskısında Umay kelimesinin zikredildiği anıtlarla uygunluk içinde “tanrıça” ve “erkek adı” olarak çevirmektedir.

Şimdi tanrı anlamında Umay’ın zikredildiği yazma metin sunacağım. P.M.Melioranskiy’nin transkripsiyon ve çevirisini yaptığı Kül-Tigin anıtındaki satıra uygun olarak şunlar dillendirilmektedir: “*Umay-täg ögöm katun kutına inim kül-tägin är at boldı*” – “*Umay gibi, annem katun’un azameti (mutluluğu) için küçük erkek kardeşim Kül-Tegin er olarak çağırılmaya başlandı.*” P.M.Melioranskiy, çeviriye şu hasiyeyi düşmüştür: “Ben çeviride “kut-mutluluk” kelimesini sıfat olarak kullandım... gramer olarak “annemin mutluluğu için” şeklinde kullanmak mümkün. “Umay” günümüze kadar Altay’da Şamanistlerce saygı duyulan ünlü bir tanrıdır (bkz. W.V.Radloff ve V.Verbitskiy’nin sözlükleri)”.

P.M.Melioranskiy buradan hareketle eski Türk tanrısı Umay’ı aynı ad altında Altay’ın, Şamanistlerce saygı duyulan kadın tanrıçası ile mukayese edilmesi fikrini ileri sürmüştür. Bu fikirlerini belirgin bir şekilde diğer çalışması olan Umay adı altında “günümüze kadar Altay’da, Şorlarda kadın tanrıça olarak bilindiğini” gösterdiği eserinde ortaya koymuştur; şimdi Umay, çocukların koruyucusu olarak kabul edilmektedir.” Burada “şimdi” kelimesi gayet yerli yerinde, çünkü P.M.Melioranskiy, kendi görüşüne göre eski Türklerde bu kadın tanrıçanın sadece çocukların koruyucusu olmadığı noktasından hareket etmektedir. Bu, Tonyukuk adına olan anıt yazıtındaki diğer metinde görülmektedir. O metinde Türklerin başarılı bir seferiyle ilgili tasvirle bağlantılı olarak denilmektedirki: “Gök (tanrıça) Umay, kutsal vatan (toprak-su), işte onları (bize) zafer için hediye ettiğini düşünmek gerek.” Sefer katılanlara koruyucu tanrılar olarak, Tengri ve Yer-Sub tanrılarıyla birlikte Umay da belirtilmektedir ve Umay yetişkin insanların koruyucu tanrıçası olarak görülmektedir.

P.M.Melioranskiy’nin kadim Türk yazıtlarından Umay’ın Şamanist-Altaylılardaki aynı adlı tanrı ile mukayese edilmesi düşüncesi, N.P.Direnkova tarafından kullanılmıştır. Direnkova fazla hacimli olmayan makalesinde, Melioranskiy’nin de işaret ettiği gibi, çocukların koruyucusu kabul edilen Umay’a tanrıça olarak saygı duyulduğunu göstermiştir, bunun aynı şekilde Sayano-Altay’ın çağdaş Türkdilli halklarıyla beraber hatta Orta Asya’nın Müslüman halklarında (Kırgızlar, Özbekler) halen muhafaza olduğunu ortaya koymuştur. Maalesef araştırmacı (Direnkova) bu probleme oldukça kısa olarak değinmiş ve tarihi planda Umay kültürünü analiz etmemiştir, ayrıca etnografik materyaller ışığında onun ortaya

çıkışı planında da makale tam olmaktan uzaktır. Bundan dolayı ilkönce, büyük kısmı, tarafımdan 1927 -1952 yılları döneminde Sayano-Altay halkları arasında yürüttüğüm saha çalışmalarım esnasında derlenen etnografik materyaller üzerinde duracağım. Tinsel ruh veya Tanrı(ça) Umay'ın Kuzey Altaylılar veya döneminin adlandırılmasıyla "Kara Tatarlarda" olan varlığı misyoner V.Verbitskiy tarafından da bilinmektedir. Verbitskiy "Umay" kelimesi altında en kısa ve en genel bilgileri verdiği meşhur sözlüğünde açıklamıştır: (Kara Tatarları) derlerki "Umay enezi, Umay ençezi, Umay içezi" – "küçük çocukların koruyucusu iyi ruh; ölüm meleği, ölenleri alan ruh."

Kaçınlar ve Sagaylarda Umay'a saygı duymanın var olduğunu N.F.Katanov, 1892 yılında Arık Ulusu'nda (Abakan'ın sol akıntısı) derlediği Şaman'ın ateşin ruhuna tapındığı – yöneldiği ayininde göstermiştir; biz de bu derlemeden bir alıntıyı buraya taşıyoruz: "Anam İmay, sana yiyecek veriyorum, sen bir keseden beslen... Çocuklarının (yani insanların) ipleri sağlam olacak ve büyük küçük kardeşlerin (yani erkekler) çoğalacak! (Çocuklarının) Beşiklerinin ipleri sağlam olacak ve büyük ve küçük kız kardeşlerin (yani kadınların) çoğalacaklar!" Verilen derlemede iki an'a dikkat çekilmektedir. Birincisi – eskiden bir çok halkın yanında Türklerin de saygı duydukları ateşin ruhuna Şaman'ın yönelmesinde ev ocağının tanrısı olarak "Umay Ana" zikredilmektedir. İkincisi – Şaman, Umay Ana'dan insanların çoğalmasını ve yetişkinlerin ve çocukların yani genel olarak insanların yaşamlarını himayesine almasını istemektedir.

1946 yılında Hakasya Askis Bölgesinde Sagaylar, Şorlar ve Beltirler (Abakan nehrinin sol kıyısı) arasında derlediğim saha materyalleri, burada Umay (diğer bir telaffuzuyla "İmay") kültü hatıralarda o kadar canlı olduğunu göstermiştir, ben yaşlı kuşağın bazı temsilcilerinden, onların bu kültü halen takip ettiklerini öğrendim.

Umay/İmay kelimesiyle, bebeğin doğumu anından başlayarak, onun yürümeye başladığı ve rahatça konuşabildiği (takriben 3) yaşına kadar, onun tensel ruhunun adlandırıldığı bana bildirdiler. Bu dönemden sonra ise artık çocuğun tensel ruhunun, ölümüne kadar, Kut'un insanı ebediyen bıraktığı ana kadar "Kut" olarak adlanacaktır. Burada "Umay" terimiyle bebeğin göbek bağı adlandırmaktadırlar; bu göbek bağı deriden veya kumaştan küçük bir kese dikerek içine koyarlar, onu da bebeğin beşiğine asarlar ve Umay'ın bebeğin beşiğine bağlı olduğu dönem mühletince bebekle birlikte bulunacağını kabul ederler. Bebek uykusunda konuşur veya gülümser ise bu hali Umay ile konuştuğu şeklinde açıklarlar. Bebek eğer uykusunda ağlarsa, o an Umay, bebeği kısa süreli terketmiştir diye açıklarlar; bebek hastalandığında, hastalığın Umay'ın bebeği terketmesiyle ortaya çıktığına inanılır ve onu geri getirmek için Şamana başvururlar. Çocuk eğer Umay'ın Kut'a dönüştüğü yaşlarda hasta olursa, çocuğun hastalığını, Kut, bebekten ayırdı diye izah edilir. Şaman ayin esnasında Umay'ın (veya Kut) bebeği geçici olarak terk edip etmediğini ya da başka bir Şamanın, çocukları durmayan, yani çocukları ölen bir diğer aile için onu çalıp çalmadığını öğrenir. Hasta bebeğin yanına Şaman taze bir akağaç dalı diker, hasta bebeği bırakan Umay'ı (kut) bu dala geri döndürmek için

süt serpiştirir, daha sonra onu tefi ile yakalar ve hastaya tekrar geri döndürür, bunu tefe sert bir darbe vurarak yapar, bundan sonra da bebeğin iyileşeceği kabul edilir. Eğer Şaman, Umay'ın başka bir Şaman-tarafından çalındığını tespit ederse, o zaman Umay'ı ondan geri almak için hırsız arkasından kovalamaya başlar. Eğer bunu başarsa, mağlup olan Şaman ölür, galip – Şaman'ın Umay'ı geri döndürdüğü hasta bebek ise iyileşir. Eğer bu başarısız olursa, bebek ölür.

“Umay (veya İmay) Tutarga” (İmay tutma) adıyla bilinen özel bir Kamlık ayini hakkında bazı bilgiler derleme imkanım oldu. Bu amaçla Abakan Şamanları Tuva'ya giderler. Bu ayin en son ölen bebeğin ölümünden bir yıl sonra gecenin geç saatlerinde icra edilir. Bu kamlık ayinine katılan kadın, Şamanın talimatıyla son ölen çocuğun beşiğini nehre atar, bu beşiğe yerleşmiş olan ve çocukları telef eden Kara-Umay'ın beşiklerle beraber nehirde yüzüp uzaklaşması hedeflenir. Şaman bu kadına paçasından kukla – “pala kudu naçah”, yani “küçük çocuğun çocukluk kut'u” yaptırır. Kadın bu kuklayı hiç kimsenin görmemesi için gizlice yapar. Kamlık ayini esnasında kadın onu göğsünde, kolları arasında aynen bebek gibi tutar. Şaman sessizce kamlık yapar, hatta tefiyle kendi yolunda dikkatlice gider. Eğer Şaman her hangi bir bebekten çalınan Umay'ı almayı başarsa, onu tefi içinde geri getirir, “yolculuktan dönüşüyle” süt veya araka içmeye mecbur ederek kadını örter, tefe vurarak da çalınan Umay'ı tekrar ona geri “döndürür”. Şaman bununla çalınan bebeğin cinsiyetini bildirir ve onun doğumunu himayesine alarak koruma sağlar: oğlan çocuğu için küçük ok-yay, kız çocuğu için ise – kabuk yaparlar, bunları Umay'ın yenidoğanı koruması için beşiklerine asarlar.

Şaman tarafından Umay'ı çalınan bebek bir süre sonra ölür, bu sırada vücudu kararsa, bunu da Umay'ın çalındığına bir delil olarak kabul ederler.

Kamlık ayininden sonra kadın “Pala kudu naçah” – kuklayı, yabancı bakışlardan korur ve hiç kimsenin onu bulamaması için saklar. Ben sorularına farklı boy gruplarında var olan bu geleneklerin farklılıklarını yansıtan bir kaç cevap aldım. Sohbet ettiğim bir kısım ahabplar, kuklayı, beşiği ile bebeğin bulunduğu yere yakın, yurtun toprak zeminine gömdüklerini bana söylediler. Diğerleri de kuklayı küçük tahta bir kutu içinde nehirde bir küçük sal üstüne koyarak, akıntı yönünde öteki dünyaya (“Üzüt çir”, yani ölümlerin dünyasına) gönderirler.

Peşpeşe çocukları ölen Mariya T., bu konuya uygun bularak şu hikayeyi anlattı. Üçüncü çocuğu da ölünce o, “İmay Tutarga” ayinine müracaat etmeye karar vermiş. Kendisini dördüncü çocuğa gebe kaldığını hissettiğinde Mariya T., Ust-Larsah'ta yaşayan, Karga seokundan Şamanka Çımay Burnakova'ya “İmay Tutarga” ayini icra etmesi için başvurmuş, adı geçen Şamanka (kadın Şaman) dönemin meşhur Şamanıymış. Şamanka da ona son kez yapacağını, çünkü yaşının artık 52 olduğunu ve bir süre sonra öleceğini söylemiş. Şamanka yukarıda izah edildiği gibi “pala kudu naçah” değil, Mariya'nın evine yerleştiğini söylediği çocukların yok edicisi kötü-ruh “Kara-Umay”ın tasvirini yapmasını Mariya'dan talep etmiş. Şamanka bahsekonu tasvirin kukla görünümünde olacağını, fakat onun en pis ve kötü paçavralardan dikileceği talimatını vermiş, bu kuklayı hiç kimsenin görmemesi

gerektiği hususunda da Mariya'yı uyarmış. Ondan sonra küçük bir ok-yay görünümünde koruma hazırlanmış, okun ucuna "çılan pas" (harifyen – "yılan başı") bağlamışlar, bu "çılan pas"ı boncuk ve kaura kabuğunu ipek bir ipliğe dizerek hazırlanır, ucunda da bir püskül olurmuş. Şamankanın talimatıyla Kamlık ayini öncesinde Mariya T., Kara-Imay kuklasını izbenin eşiği altına saklamış, korumayı ise temiz bir örtü ile tavan kirişine asmış.

Kamlık ayini esnasında Mariya, izbenin ortasında yere oturmuş, Şamanka ise bebek İmay'ı çalarak Kaçın toprağına getirmek için "gitmiş". İlk önce Şamanka güya Kara-Imay'ı çalarak Kaçın yurduna, Mariya'nın evine getirip sokabilmek için verdiği mücadelede çok büyük güç harcamış. Şamanka, üç çocuğu olan bir aileden çocuklardan birinin İmay'ını kaçırmış.

Şamanka, kaçırdığı bebek İmay'ını getirmiş ve Mariya'ya onu teftin "vermiş" (Mariya bu arada güya İmay'ı yutan sütü içmiş). Şamanka, Mariya'nın sağ omuzunda bir beni olan bir kızı olacağını ve bebeğin yaşayacağını söylemiş. Mariya T.'nin sözlerine göre, Şamanka'nın kehaneti gerçekleşmiş. Ondan sonra Mariya sağlıklı şekilde iki kız çocuğu daha doğurmuş ve onlar da yaşamışlar, şimdi onlar da yetişkin insanlardır. Mariya büyük kızının, onun için çalınan Umay'ın çalındığı yere asla gitmemesi yolundaki talimatını sıkı şekilde uygulamış.

Hakasya'dan derlenen materyaller Umay hakkında oldukça farklı tasavvurlar olduğunu göstermektedir, özellikle "Umayıçe" (Umay Ana) diye adlanan Umay hakkındadır; bu Şaman panteonunda çocukların koruyucusunu sembolize eden bir kişiliktir. Bu Umay'ın oku ile birlikte yay şeklinde sembolik tasvirini yaparlar. Daha sonra Umay, genç kişinin ruhu olarak görülür. Nihayetinde Kara-Umay da bebeğe sadece zarar veren kötü ruhtur.

Farklı tasavvurların aynı anda var olabilmesi neyle açıklanabilir? Benim düşünceme göre anılan bölge için karakteristik olan boyların veya nüfusun etnik teşekkülünde görülen karışmanın neticesidir, bu unsur her şeyden önce gelir. Şu veya bu boya ait olan Umay hakkındaki inanışlar, birbirlerinden detaylarla farklılaşmaktadır, bu detaylar bahse konu inanışların tekamülünü yansıttığı aşikardır ve bu nokta Sayano-Altay halklarında Umay hakkındaki inanışların mukayeseli bir plan dahilinde incelenmesiyle aşağıda gösterilmiştir.

Şor materyallerine bakalım. Hakasya bölgesi sınırları içinde mukim Şorlarda (Balıktaş Ulusu) yine birbirleriyle karışmış olan seokların ilişkilerinde tinsel ruh-Umay hakkında tasavvurlar vardır. Arkeoloji ve Etnografya Müzesi (AEM – MAE) koleksiyonlarına göre, Kara-Umay'ı (veya Kara-May) sembolize eden insan görünümünde (15-17 cm boyunda) kilden tasvirini yapmışlar, onu tahta levhaya yapıştırmışlar, ya da tahta küçük bir beşik içine konan pis paçavralardan kukla hazırlarlarmış. Böyle bir suretin tasvirinde şunlar söylenmiştir: "Doğumda çocukları ölen ailelerde bebeğin hastalığı için yapılan kamlık ayininde yapılır." "Umay Ana" (May-İçe) tasviri farklıdır. O tahta ok-yaydan müteşekkildir, bebeğin doğduğu evin duvarındaki akağaç dalına, bir parça tavşan postu ile bağlanarak iştirilmiştir, bu da

bu evde Umay'ın var olduğunun işaretidir.

Kondom havzasında mukim Şorlarda devamlı olarak çocukları daha küçük yaşlarda ölen ailelerde, bu işin Kara-Umay'ın verdiği bir zarar olarak tasavvur ederler. Ancak doğumun çok güç şekilde gerçekleşmesini de, bebeklerin dünyaya gelmelerine mani olan kötü ruh "ayza"nın, annenin karnına girdiği inancıyla açıklarlar. Bu gibi hallerde Şaman, bebeği korumasını isteyerek "Umay Ana"yı çağırır, kötü ruh "ayza" ile ise bebeği serbest bırakması için anlaşır, ona abırtka sunar. Çocuk düşmesi riski olduğu hallerde Şamana başvururlar. Şaman, bebeği koruması, saklaması ve kötü ruh "ayza"nın ana karnından çalmasına izin vermemesi için Umay-Eezi'ye (İye Umay) kamlık yapar.

Ben bu şekilde Kondom havzası Şorlarının çocukların hamisi, onların yaşamlarının koruyucusu olarak "Umay Ana"ya hürmet gösterdiklerine, yerinde tanık ve kani oldum (1927). Kara-Umay ise henüz küçük yaşlarda iken çocukların hastalık ve ölümlerinin müsebbibi olarak görülmekte ve onu "ayza"yla birlikte, genel kötü ruhlar kategorisine dahil edilmektedir. Muhtemelen bundan dolayı Verbitskiy'nin sözlüğünde "Umay" kelimesinin karşılığında "ölüm meleği" anlamı görülmektedir.

Şorların (ve Çelkanların) evlerinde daha beşik çağlarında bebeği olan ailelerde koruyucu "Umay Ana"nın tasvirini defalarca gördüm. Onları, bebeği beşiğe ilk defa koyacakları zaman (Şaman davet edilerek) yaparlar ve artık çocuk beşiğini kullanamayacak yaşa gelince de bu tasvirleri kaldırır. Bu tasvire dağ servisi fıstığı unuyla (suda karıştırılmış) yapılan karışım serperek "sunu" yaparlar, kalanı da adı geçen tasvirin yanına koyarlar. Bu tasvirler AEM koleksiyonlarında mevcuttur. Mrassu nehri boyunda yaşayan Şorlarda, AEM koleksiyonlarındaki örneklerden de sarıh şekilde görüldüğü üzere "Umay Ana"ya (May-İçe) adanmış tasvirde bazı farklılıklar gözlenmektedir.

Tasvirlerden biri küçük tahta bir "ok-yay"dır ve bebeğin beşiğine iliştilmiştir. İkincisi (yine erkek çocuğu için) beyaz tavşan derisiyle kaplanmış küçük bir salıncak görünümündedir, akağaçtan yapılmıştır, bir de bu salıncak tahta bir okla ortasından delinmiştir. Kız çocukları için belirlenen Umay-Ana tasvirinde, akağaçtan yapılan beşiğin ortasından küçük bir iğ geçirilmiştir. Bu tasvir çocuğun beşiğinin olduğu duvara asılır ve yağ ile arpa unu karıştırılarak yapılmış olan kaşa'dan "sunu" yapılır. Umay Ana'nın üçüncü tasviri ise – bebeğin beşiğine koydukları basit tahta bir ok şeklindedir.

Tarafından Şorlarda derlenen saha materyali, küçük yaştaki bebeğin ruhunun Umay olarak adlandırılığını desteklemektedir. Akağaç kabuğuna sarılarak yaşam yerine gömdükleri yeni doğan bebeğin göbek kordonunu da yine bu kelimeyle adlandırır.

Kumandinlerde Umay hakkında tespit ettiğim inanış ise şöyledir: Umay, hücrelerin döllenmesiyle birlikte anne karnında peyda olur ve bebeği doğumundan sonra çocukluk çağlarında ve daha sonra da bütün hayatı boyunca korumasına alır.

Bununla beraber Şamanların yöneldikleri, göklerde yaşayan tanrı (gibi) olarak Umay-Ene (Umay-Ana) inancı da görülmektedir. Örneğin zor gerçekleşen doğumlarda Şaman, Umay'ı şu şekilde çağırır:

Ak ayastan, kayn tüş,

Umay-ene, kuş-ene,

Tüp edekti açık sal!

Çolı bıla çolonzin.

Çevirisi:

Ak ayastan (açık gökyüzünden) kayıp (kuş gibi) in,

Umay Ana (harfiyen) Kuş-Ana,

Eteği (doğumu) açık bırak (sal)!

Bırak o (bebek) kendi yolundan çıksın.

Umay hakkındaki son inanış Teleüt inanışına yakın; Teleütlerle Kumandinler ise daha çok evlilik bağı ile karışmışlardır.

Kumandinlerin Umay-Ene'ye yönelmelerinde Umay-Ene doğumlara yardım eden tanrı gibi ortaya çıkmaktadır, (F.A.Satlayev'in kayıtlarına göre) o, Umay adını – “Kindiğin kesken biy” – “Göbek bağını kesen”, “Kirbigini çuyzen biy” – “(Bebeğin) Kirpiğini temizleyen bey” ifadelerinden dolayı almaktadır. Kumandinlerde de Teleütlerde olduğu gibi “Umay-Ene” bazen “Pay-Ene” (Teleütlerde “Pay-Ana”) diye adlanır. Teleütlerde “Payana” kelimesi genel olarak insana faydası dokunan iyi kategorideki ruhları, bununla beraber Ülgen'in kızlarını ifade eder. Ben, Teleütler hakkında materyaller sunmayacağım, zira N.P.Direnkova ve L.E.Karunovskaya tarafından yayımlanmıştır. Sadece Teleütlerin gökyüzünden, gökkuşağı ile aşağı inen, altın yay yardımıyla çocukları koruyan, uzun gümüş saçlarıyla genç, güzel bir kadın (bazen kız) suretinde “May-Ene”yi (yani “Umay – Ana”) tasvir ettiklerinin altını çizeceğim. Ona sadece Şamanlar değil, özellikle yeni doğan bebeği ilk defa beşiğe koymaları öncesinde kadınlar yönelirler (ulularlar). Ona bir ok-yay asarlar ve her zaman onu “ot-ene” (Ateş-Ana) diye adlandırırlar, bu ev ocağının koruyucusudur. AEM Koleksiyonlarında “May-Ene” kültüyle bağlantılı olan bazı koruyucu-nesneler ve tasvirler mevcuttur ve bazı Teleüt gruplarında “May-Ana” adını almaktadır, bu da Teleütler ve Kumandinlerde “May-Ene” ve “Payana” terimlerinin özdeşliğini, aynılığını kuvvetlendirmektedir.

Materyal olmamasından dolayı Çağdaş Tuvinlerde, Umay kültü hakkında hiç bir şey söyleyemiyorum. AEM koleksiyonu ve Leningrad Devlet Etnografya Müzesi'nde önemli miktarda “Emegelman” adı altında “çocukların koruyucusu idoller” vardır. Onların hepsi insan figürü görünümündedir, kukla şeklinde kesik kumaşlardan hazırlanmışlardır. Böyle bir idolün tasvirinde anlatıldığına göre, bu tasvirler Kara-Umay tasvirini hatırlatmaktadır (Beltirlerde, Sagaylarda, Şorlarda,

Kaçınlerde) ve yine kukla şeklinde yapılmışlardır. Seyyahların notlarında ve benim saha çalışması materyallerimde “Ongon” - “emegelecin” adı geçmektedir. Minusin Müzesi’nde “satanate” adıyla bilinen, N.Yakovlev tarafından tasvir edilen, yazar tarafından Kaçıntılarda çocukların hanisi May (Umay) ile özdeşleştirilen ve Soyotlara (Tuvınler) ait olan bir tane nümune vardır. Tuvınlerde Umay’a saygı duyulması geçmişte vardı, şöyleki, Tuvınlerin bir bölümünü oluşturan ve Abakan’a Tuva’dan göç edip yerleşmiş olan Beltirlerde, ben bu inancı, saygıyı tespit ettim.

Orta Asya’nın Türk dilli Müslüman halkları Kırgızlar ve Özbeklerde var olan Umay’a saygıya değinmemiz gerek. Kırgızlarda S.M.Abramzon saha çalışması materyalleri derlemiştir. Orta Asya Kırgızlarında bu kültün fevkalade parlak izlerini tespit etmiştir. S.M.Abramzon: “Bebeğin doğumunda çocukları hayatta her türlü durumlarda korumasını isteyerek Umay-Ene’ye yalvarırlar, ona yönelirler. Çocuğun hastalığı durumunda da onu çağırırlar, yardım isterler. Çocukları hatta yetişkinleri bile bir yere gönderirken, yaşlılar onlarla vedalaşarak derler ki: “Umay Enege tapşırdım” (Umay Anaya emanet ediyorum). Doğum lekesi ile doğan bebekler şanslı kabul edilirler, zira bu “Umay’ın izidir”. Geceleri Umay’ın küçük çocukların yüzünü yıkadığına vb. gibi şeylere inanırlar. A.L.Troitskaya yerleşik Özbekler arasında Umay’a saygı gösterildiğinin şüphe götürmez izlerini bulmuştur: Özbek ebe kadınları kendi okuyup üflemederinde Umay’ın adını anarlar.

Özbeklerin inanışlarını araştırdığım 1930 yılında Horezm’de etnografik saha çalışmalarım esnasında, cinlerin (iblis) iki tane dişi kişiliğine rastladım: “albastı” ve “sarı ene”. Benim kaynaklarım (kişiler) “albastı”nın cinler kategorisine, “sarı ene”nin (Sarı Ana) ise periler sınıfına dahil olduklarını söylediler. Sarı-Ene, doğum yapan kadına kendi uzun sarı saçlarını salarak (bu özelliğinden dolayı Sarı-Ene) ona yardım eder ve saçlarıyla lohusanın üstüne örter. Albastı da tam tersine, eğer kadın yalnız başına dolaşırsa, geceleri nöbet tutarak lohusaya zarar vermeye çalışır. Kadın yakın akrabaları önünde kadınlardan biriyle gece dışarı çıkarsa, diğer bir kadın ise bu sırada “albastı”nın buraya gelip saklanmaması için yatakla ilgilenir, bekler. Eğer “albastı” saklanmayı başarır, doğum esnasında bebek doğunca hemen ona kendi memesini verip emzirir, o çocuk da ya sonra ölür, ya da dengesiz olur. Horezm Özbeklerinin “sarı-ene”sinin, İslam öncesi dönemdeki Umay-Ene suretinin değişime uğramış hali olduğunu düşünüyorum.

Etnografik materyaller, Umay Tanrıçasının eski Türkler döneminde çok yaygın olduğuna kanıt oluşturmaktadır, aksi halde Orta Asya ve Sayano-Altay’ın çağdaş Türkdilli halklarında, bu kültün bu kadar durağan bir şekilde muhafaza olmasını başka türlü açıklamak zor olurdu, çünkü bu kadar benzer çizgiler, hatta bazen de aynılık göstermektedir. Bu halkların uzun asırlar süren bölgesel ve kültürel dağınıklıklarına rağmen, uzun zaman önce teşekkül etmiş ve kökleşmiş dini farklılıklarını kadim Umay adı ve varyantlarında, ayrıca onunla bağlantılı olarak teşekkül eden dinsel halk tasavvurlarının muhafaza edilmiş oldukları görülmektedir. Tanrı ismi Umay eski Türk anıtlarından yok olmuş, ama halkın hafızasında çok iyi şekilde korunmuştur. Bu kültün sadece yüksek göçebe bilgisine sahip olan muhitte

değil, eski göçebe Türklerde de çok geniş halk kitleleri arasında ulaştığı yaygınlığa, bunu bir delil olarak göstermek mümkün.

Geniş yaygınlık ve bilinirliğin birbirine uygunluğu, çağdaş Türk dilli halklarda Umay kültü inancı ve saygı duyma şeklini onların uzak atalarının, eski Türk Kağanlıkları bünyesinde bulundukları etno-kültürel ve etnogenetik bağlantılarla o dönemlerde teşekkül eden ve henüz izleri kaybolmamış olan ortak tarihi yaşam geçmişiyle açıklamak mümkündür. Umay kültünü şu veya bu halkta, o halkın Orta ve Merkez Asya'da hükümran olmuş eski Türk devletleri dönemiyle bağlantılı olarak onun etnik tarihinin kaynaklarından biri olarak incelemek, değerlendirmek tamamen uygundur. Hem bu tür kaynaklar eğer etnografik, arkeolojik ve yazılı delillerle de örtüşüyor ise daha da güvenilirlerdir.

Umay'a saygı duyma, runik yazıtlarla tarihlenen uzun zaman öncesinde göçebelerde teşekkül etmiş kadim bir kültür. Ateş kültüyle, yani Sibiry ve Orta Asya'nın çok sayıdaki çağdaş Türk halklarında (sadece Türklerde değil) çok iyi şekilde muhafaza olmuş ve bir kadın tanrı suretinde cisimlendirilmiş "Ateş-Ana" adıyla bilinen kült ile olan çok sıkı bağlantısı bunu göstermektedir.

Hakaslarda Şamanın ateşi çağırarak Umay'a yönelmesi tesadüf değildir. Teleütlerde de aynı şekilde inanılır. Bebeği, beşiğine ilk kez koyma öncesinde kadınların en yaşlısı, onu tütsüler, üstüne de "May-Ene" adıyla bilinen ok-yay tasviri asarak şu sözleri söyler:

1. Otuz başlı ateş-ana,
2. Kırk başlı ateş-ana,
3. Bütün çiğleri pişiren,
4. Bütün donmuşları eriten (ısıtan),
5. İn, etrafı kuşat baba ol!
6. İn, ört ve ana ol!
7. Kiri göl suyunda yıkayarak,
8. Temiz parça ile göbek bağını keserek,
9. Gölde içerek,
10. Surun-Gor'da (Surun-Dağı) oynayarak,
11. Görünmez tarak başlı Umay-Ana,
12. Kırk bakire arasında Umay-Ana.

Teleütler evlilik anlaşmasında "Ateş-Ana" ve "Umay-Ana"ya birlikte "sunu" ikram ederler.

T.Bayliyeva'nın teyit ettiğine göre, Kırgızlarda ateş kültü, "Umay kültü" ile

birbirine girmekte, bazen de tamamen Umay kültüne dahil olurlar. Kumandinlerin inanışlarına göre "Umay-Ene" de "Ateş Ana" gibi sudan "korkar". Bir kimse ırmaktan karşıya geçecekse, onun hamisi – Umay, ırmağın kıyısına yaklaşmaz, Sug-Eezi (Su-İyesi) onu kendisine sürükleyip, çekmemesi için uzak bir yerde bekler; eğer Sug-Eezi çekerse o kişi bir müddet sonra hastalanır ve ölebilir.

Her iki kişiliğin de kadınsal (dişil) sureti, bu kültlerin tarihsel eskiliklerini göstermektedir. Sovyet etnografları ve tarihçileri kadın suretinde ilk örnek mitolojik kişiliklerin ortaya çıkışını, erkek kişiliklerle kıyasladıklarında daha eski olduğunu, ana erkil yapıda arkaik boy iktidarıyla bağlantılandırarak delillerle ortaya koymaktadırlar. Eski Türklerde bu merhalenin mirası bazı geneolojik efsanelerde de, boy adlandırma yöntemlerinde de görülmektedir. Güney Sibirya ve Orta Asya'nın çağdaş halklarında da böyle miras kalıntıları tespit edilmektedir.

Etnografik materyalde görülen Umay ve Kut hakkındaki halk inanışlarının karşılıklı sıkı etkileşimine dikkat çekmek istiyorum. Sayano-Altay'ın Türk dilli halklarında "Kut" terimi etnografik literatürde "tensel ruh" olarak adlanan anlayışı ifade etmektedir. V.Verbitskiy'e göre Altaylılarda "Kut" üremenin, saadetin ve tensel ruhun varlığını gösteren yaşam gücü düşüncesinde "tinsel ruh" demektir. Eğer kişi korkarsa veya ürperirse "kut çıktı" veya "kut çıkıt pardı" - "kut çıktı", "kut kaçtı" derler. Eğer toprak ürün vermezse, o zaman da "yer kudun pardı" - "toprağın (yerin) kut'u çıktı, gitti" derler. Teleütlerde "kut", insana yaşamın başlangıcını (gökyüzünde yaşayan ruhlardan) veren, insanın içine giren "özdür, cevherdir" ve yaşam gücünü destekleyen başlangıçtır, onunla birlikte büyür. Çocukları olmayan karı-kocalar hakkında: "kudı yok kiji (kut'u olmayan kişi)" derler. Hakaslarda "kut" canlı insan ruhudur. Eğer o, kişiyi terkeder, ayrılırsa o zaman sözkonusu kişi hastalanır, eğer ona geri dönmezse – kişi ölür. Tuvinlerde "kut" – yaşam veren güç, Yakutlarda – ruhlardan biridir. "Kut" terimi çağdaş Kırgızlarda, Altaylılarda olduğu gibi, bebeklerin ve sığırların özü, cevheri anlamıyla muhafaza olmuştur. Halk inanışına göre "kut" duman deliğinden (baca) yukarıdan iner. Kırgızlar bu terim ile kalay veya kurşundan yapılmış, evde yaşlı kadınların sakladıkları idolleri adlandırırılar.

Kut hakkındaki bu tür halk inanışları etnografik çağdaşlığa kadar ulaşmışlardır. Onların oldukça detaylı olarak öğrenilmesiyle Kut'un sadece insanlara değil, diğer evcil hayvanlara, yabani hayvanlara ve bitkilere de yaşam başlangıcını verdiği keşfedilecektir. Ona, tayga, dağ ve yerleşim yerinin iyelerinin (eezi) antropomorfik tasavvurları suretinde, kural olarak kadın suretinde, saygı duyulan ve cisimlenen bölgesel bir tabiat vermektedir. Örneğin Güney Altaylılar, kut'u Altay'ın verdiğini kabul ederler. En başta çocuklar için kut vermesi talebiyle onlar, dualarında ona yönelirler. Şorlarda, Çelkanlarda, Kumandinlerde, Tubalarda, Sayano-Altayın diğer halklarında (Hakaslar, Tuvinler) olduğu gibi bu özellik kutsal boy dağı kültüründe parlak şekilde görülmektedir. Abakan'ın sol tarafında mukim Kobıy seoku Şorları daha yakın geçmişe kadar onların yakın tarihi atalarının bundan bir kaç yüzyıl öncesinde yaşadıkları, Mrassu nehrinin yukarı bölgesinde bulunan, saygı duyulan

boy dağı Kara-Tag'a (üç yılda bir kez) toplumsal dua/ayin icra ederlerdi. Kobıylar, Töi nehri vadisinde toplanmışlardır. Onlarda iki Şaman sırayla Kamlık yapar, çünkü Kara-Tag'ın "ıyesine" giden yol uzun ve zorludur, bir çok evcil hayvalara, yabani hayvanlara ve ürünlere (pala, mal, ang, tamak) kut isterler. Burada yaşayan diğer seoklarda kutsal boy dağlarına da böyle ayinler icra ederler.

Kuzey Altaylılarda kutsal boy dağı, her zaman boya ait bölge sınırları içerisinde bulunur. "Dağ kültü" boyun toprak mülkiyetinin yansıması olmuştur. Bu tamamıyla istisnadır. Son dört asır boyunca Kuzey Altaylıların kendi devlet teşekkülleri olmamıştır. Onlar küçük ekzogami boylarına bölünmüşler, bu küçük boy grupları da Teleüt Yenisey Kırgızlarının feodal uluslarına veya vergi ödedikleri Kuzey veya Batı Moğolistan'ın ayrı Moğol feodallerine tabi olmuşlardır. XVII. yüzyılın ilk on yıllarında bu boylar, Rus Devleti bünyesine katılmışlardır. Farklı etnik kökeni olan bu Türk dilli boyların ortak bir bölgeleri olmamıştır. Her bir seok Kuzey Altay'ın veya Kuznetsk Alatau'nun muazzam dağlık taygalarının şu veya bu bölgesini sahiplenmişler, buraları kendilerinin av veya diğer ürün elde ettikleri sahalar olarak kabul etmişlerdir. Seoklar birbirlerinden izole olmuşlardır. Onlardan her biri kendi boyunun koruyucusu – ruha saygı gösterir. Boy dağı ile olan ilişkilerde Şaman, boyun temsilcisi olmuştur. Şaman bunun nişanesi olarak kendi tefini boy dağından aldığı onayla edinir; tefe sahip olmak bir Şamanın en birincil özelliğidir.

Burada sunulan etnografik materyal yer ve dağ ruhlarını kutsal addedip saygı duyan kadim Türklerdeki kut inancını açıklamaktadır. Onlarda aynı şekilde tanrılara ayinler icra eden ve Kağan'ın karargahında yaşayan Şamanlar vardı. Yazılı kaynaklardan da biliniyor ki, Merkezin ve Kağanlık Karargahının bulunduğu Gobi'nin güneyinde Bodın-İnli dağları (veya sıradağlar) bulunuyor, Çince "ülkenin koruyucusu – ruh" veya "toprak tanrısı" anlamına gelen bu tanrı, I. Kağanlık Türklerinde bilinmektedir. II. Kağanlık Türklerinde ise bu tanrı – Ötüken idi. Hanga'da ve Sayan Dağlık Bölgesinin Çağdaş Tuva'nın kuzey-doğu bölgelerinden birini kapsayan Yenisey'in yukarılarına kadar, Selenga'nın yukarı akıntısı havzasından başlayarak uzanan bölge bu ad ile bilinir, böyle adlandırılır. Burada Orhon nehrinde devletin politik merkezi ve Kağanların rezidansları bulunuyordu. Ötüken, yazıtta "yış" (orman, tayga) bir defa da "yer" (yer) kelimesiyle devletin tanrısız koruyucusu, kutsal vatan olarak övülmektedir. Kadın tanrı(ça) kabul edilen Ötüken tanrısız ihsan olarak görülen, Kağan'a "kutsal nimet" vermiştir. Bu Ötüken kut'udur ("il Ötüken qutı") bazı araştırmacıların dikkat çektiği bir dini metinden görmek mümkündür. Ötüken, yer tanrısından Kağan tarafından alınan "kut", bana öyle geliyor ki, toprak ilişkisinin gerçek özellikleridir; Kağan, Türk Devleti toprağının yöneticisi ve yüksek sahibidir.

Eski Türk devletinin yıkılmasıyla beraber göçebelerin "milli" veya kabile dinleri ortak Türk tanrılarıyla beraber bir gerileme sürecine düştüler. Büyük (ortak) Türk Kağanlarının yok olmasıyla Ötüken tarafından "kut" verildiği inancı da eski Türklerin terk ettikleri sınırlar içinde kesintiye uğradı. Bu süreçte boy-kabile grupları Merkez ve Orta Asya'nın o muazzam geniş coğrafi sınırları içerisinde

anılan bölgelerdeki değişik yeni ve eski siyasi-askeri göçebe birliklerine, devlet bünyesine ve yeni etnik kombinasyonlar içine girdiler. Ancak bu yeni birliklerine girerken beraberlerinde göçebe iktisadi ve yaşam tarzı şartlarında teşekkül eden kadim Türk halk dini tasavvurlarını da taşıdılar. Umay her yerde küçük çocukların koruyucusu olarak kaldı, hatta onun yüksek tanrıçaya dair hatırası günümüze değin muhafaza olmuştur.

“Kut” anlayışı Şamanistlerde insan, hayvan ve bitki türlerinin yaşam cevheri, hayat başlangıcı anlamında ve aynı şekilde insanın tensel ruhlarından bir tanesi olarak kalmış, muhafaza olmuştur.

Devletin koruyucusu olarak Ötükân saygısı Türkler üzerinde kazandıkları zaferden sonra, burada kurulan Türk Kağanlığı Devletine kadar bu bölgelerin politik sahipleri olan Uygurlar arasında da muhafaza olmuştur. A.Gaben, bu kültün teşekkül edişini, bu yerin özel konumuyla açıklamaktadır, şöyle ki, bu bölgenin doğal, tabii bir kale olması, bu bölgeye yüksek saygınlık özelliği katmaktadır. IX. asır ortalarında Ötükân'ın kaybedilmesi ve Uygurların batıya göçlerinden sonra ve aynı şekilde yabancı dini inançların kabul edilmesinden sonra Ötükân tanrısının otoritesi kayboldu, ancak Mani dini metinlerinde onun hakkında anmalar mevcuttur.

Bu şekilde Umay ve Kut anlayışının sıkı bağlantısı (Kut özel bir kült öznesi olamamıştır) Türklerin dinsel halk inanışlarında açıkça görülmektedir. Umay ve Kut, insanda bulunan yaşam başlangıcı olarak aynı kabul edilmiştir. Her ikisi de insanla ilişkisi bağlamında, kişinin yaşına bağlı olarak aynı anlamda kullanılmıştır. Umay ve Kut ilişkisi sadece küçük çocukların değil, aynı zamanda yetişkinlerin de hayatlarını “koruyucu-melek” gibi koruyan Umay hakkındaki inanışta görülmektedir.

Türk halklarında Umay'a saygı duymanın temelinde bebeğin anne karnında yaşama başlamasıyla, onun doğumuyla olan açık ilişkisi yatmaktadır. Umay kelimesi bir de “ana karnı, bebeğin eşi (plasenta), göbek kordonu” anlamlarına da gelmektedir. Umay kelimesi sadece insan yaşamının başlangıcının adıyla ilişkili, Kut terimi ise insanın tensel ruhlarından biri (Şamanizmde), ev hayvanları, yabani hayvanlar ve bitkilere kadar yayılan geniş bir alanda kullanılmaktadır.

Türk göçebelerin devletinin inkişafı şartlarında bu terim göçebeler arasında daha da geniş anlamlar kazanmıştır. Eski Türk runik anıtlarında ve Uygur yazıtlarında Kut'un sadece yaşam başlangıcı veren tinsel ruhu karşılamasından başka, saadet, tanrısal esenlik, Kağanlık şahsiyetlerinin ünvanları anlamlarını taşıdığı da hatırlıyoruz. Basmıllar ve Uygurların yöneticilerinin sıfatlarında görülmektedir – “İdiq kut” ünvanının taşıyıcısının sahip olduğu “kutsal bereket” ideolojisini yansıtmaktadır. Ben, kut ideolojisinin yüksek göçebe aristokrat katmanında doğduğunu ve göçebe kitleler arasında kendi iktidarlarını güçlendirmek maksadıyla propagandasının yapıldığını ve halk inanışı temeline de kut inanışının yerleştiğini kabul ediyorum.

Kapanışı yaparken halkın dini inanışları hakkındaki etnografik materyalin

irdelenmesi, incelenmesinin çok önemli tarihi kaynak vazifesi gördüğünü vurgulamak gerekmektedir. Bu materyal Altay halklarının uzak atalarının, Orta Asya kadim Türk devletinin tarihi yaşamına dahil olduğuna delil oluşturmaktadır. Bahsekonu halkların dedelerinin ortaya çıkışı ve aynı şekilde dil bakımından farklı olmalarına rağmen, Türk dili birliği çerçevesinde yukarıda izah edilen halkın dini inanışları, hatta onların farklılıklarında dahi onların ortak çıkışlarına ait açık çizgiler taşımaktadırlar. Yukarıda sunulan etnografik materyalde, bu halkların etnogenetik, etnokültürel ve etnik tarihinin öğrenilmesi için çok değerli kaynaklardan biri olduğunu görülmesi gerekir.

İrdelenen kati materyalde Umay Kültü'nün toprak tanrısı ile olan ilişkisinde müstakilliği fevkalade açıktır. Orhon yazıtlarına göre bahsekonu kült "gök kültü" gibi kadim Türklerin sosyal zirvelerinde özel bir hürmet görmektedir. Ancak bu muhitlerde tanrıca Umay ve Gök inancını yüceltme ve ululama, Türk dilli göçebelerin halk inanışlarına dayanan iktidarı güçlendirme gayesine hizmet etmektedir. Göçebe aristokrasisinin anılan kültleri diğer göçebeler içinde de etkisini göstermesi için modifiye edilmiştir.